

ПРИНЦИПИ КООПЕРАЦІЇ: ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ... ЗАВТРА?

В. В. Зіновчук, д. е. н., професор
Житомирський національний агроекологічний університет

Вже понад півтора століття минуло після появи перших успішних (а завдячуючи цьому, – всесвітньо відомих) спроб створення кооперативних організацій у світі. Здебільшого узагальнення досвіду створення та функціонування таких структур у розвинутих країнах, а також формування їх інституціонального середовища почалося ще у позаминулому столітті. Тому розвиток кооперативного руху в цих країнах відбувався еволюційним шляхом – відносно поступово та послідовно. Кооперативи довели свою органічну відповідність ринковій економічній системі та демократичному суспільству, перетворилися на потужні інструменти соціально-економічного захисту передусім незаможної частини населення, стали підґрунтям формування т. з. «середнього класу».

У нашій країні, після краху тоталітарної системи, виникла необхідність формування аналогічних організацій, що широко і гучно політично задекларовано і передекларується кожного разу зі зміною вищого керівництва держави. Проте часу на досягнення цієї мети катастрофічно не вистачає, власного досвіду практично немає, зарубіжний досвід цікавий, але не завжди прийнятний. Ситуація посилюється через об'єктивні економічні труднощі перехідного періоду та існування стійких пострадянських стереотипів. Сучасні вітчизняні дослідники та кооператори-практики зазвичай цим пояснюють кволу динаміку розвитку кооперативних процесів, їх несуттєву роль в економічному та соціальному житті країни, мізерний внесок у створення валового внутрішнього продукту.

Гіпотеза даного дослідження будується на припущенні, що крім чинників, які негативно впливають на усі інші економічні процеси та організаційні структури, розвиток кооперації суттєво стримується через недостатню увагу потенційних кооператорів до унікальної економічної природи своєї організації та, особливо, через недотримання ними *кооперативних принципів*. Для кооперативів замало доступу до звичайних факторів виробництва та домінування традиційної для бізнесу мотивації. Вони вимагають індивідуального усвідомлення можливостей групових дій, прагнення до отримання персонального зиску саме через групові дії та спеціальної системи взаємовідносин, що передбачає й певну групову взаємозалежність.

За всю історію людства у світі було зроблено незліченну кількість спроб створити організації, засновані на взаємній допомозі і взаємовигідній співпраці, в т. ч. й у сільському господарстві. Сучасною мовою такий тип соціально-економічної організації прийнято називати *кооперативом*. Формально вважається, що поняття «кооператив» стало вживатися з 1876 р. з таким визначенням: «Кооператив – це організація або підприємство, яке знаходиться у власності тих і працює під контролем тих, хто користується його послугами» [1, р. 288]. Але, незважаючи на безсумнівну привабливість кооперативної ідеї, безліч кооперативних ініціатив також швидко зникало, як і з'являлося. Свою життєздатність продемонстрували і довели тільки ті з них, які під час свого створення і у своїй подальшій діяльності використовували певні правила. Порушення або навіть нехтування цими правилами не завжди однозначно призводили до краху організації, хоча таке покарання тим, хто оступився, наполегливу перетворювалося у закономірність.

Варто згадати слова класика теорії кооперації О. Чаянова щодо важливості дотримання певних принципів у кооперативній діяльності. Аналізуючи вплив першого успішного споживчого товариства з м. Рочдель (Англія) на формування кооперативного руху у світі, він стверджував: «Від маленької крамнички в підвалі невеличкого будиночка у Жаб'ячому провулку почався і швидко розвинувся величезний громадський рух, що через кілька десятків років охопив усі країни культурного людства. Не завжди розвиток цього руху йшов гладко. Чимало кооперативів гинули, але гинули вони в більшості випадків не від того, що рочдельські правила були погані, а від того, що вони самі не виконували цих правил» [2, с. 23].

Деякі з рочдельських правил з часом було визнано лише вдалою бізнесовою практикою, що може застосовуватися не тільки кооперативами. Але значна частина правил «рочдельських піонерів» не втратила свого значення до сьогодні. Водночас в окремих країнах почали застосовуватися власні кооперативні принципи. З накопиченням досвіду роботи кооперативних організацій, розвитком їх міжнародного співробітництва і формуванням міжнародних кооперативних структур виникла необхідність глобальної уніфікації кооперативних принципів і трансформації фундаментальних принципів у міжнародні принципи кооперації, що було здійснено під егідою Міжнародного Кооперативного Альянсу (остання редакція 1995 р.).

За визначенням відомого німецького фахівця у галузі кооперативного права Г. Мюнкнера, кооперативні принципи – це система абстрактних ідей, які кооперативи добули власним практичним дослідом, і які в минулому довели, що вони є найприйнятнішими керівними

установками для бажаючих створити і підтримувати діяльність кооперативних товариств [2, р. 18]. За визначенням іншого вченого, відомого американського дослідника кооперації Д. Бартонна, принцип кооперації – це верховне правило керівництва, загальна основоположна істина, всебічний та універсальний порядок, що відображає особливі цілі і унікальність кооперативної форми бізнесу [3, р. 23].

Кооперативні принципи є основою розуміння сутності, організаційної ідентичності, економічного механізму та соціального призначення кооперативної організації, вони віддзеркалюють генезис і еволюцію кооперативної ідеї. Принципи кооперації, в т. ч. міжнародні, не варто розглядати як щось раз і назавжди дане. Вони змінюються в міру розвитку кооперативних процесів: удосконалюються, конкретизуються, поповнюються новим змістом. Але без їх дотримання робота організації, що виявила бажання називатися кооперативною, не може бути успішною – вона або прийде до необхідності припинення свого існування, або до зміни свого статусу.

Але може скластися така ситуація, коли лібералізація кооперативних принципів може викликати зміни економічної природи підприємства, що призведе до його трансформації у структуру псевдокооперативну (що має лише певні схожі риси з кооперативами), чи навіть квазікооперативну (що немає нічого спільного з кооперативами крім назви). Проте існують певні критерії відповідності будь-якого кооперативу (або суб'єкта господарювання, що носить таку назву) концепції кооперативного підприємства у ринковій економічній системі. До таких критеріїв слід віднести: 1) корпоративний характер підприємства, коли, як підкреслив класик теорії кооперації І. Ємельянов, кооператив повинен являти собою агрегативне співтовариство приватних власників [5, р. 112], що несуть обов'язкову фінансову відповідальність за діяльність свого підприємства, але лише у межах внесеного ними персонального паю; 2) призначення кооперативу бути «продовженням» особистого господарства його клієнта-власника, тобто носити обслуговуючий характер; 3) неприбуткову природу кооперативного підприємства, яка реалізується за допомогою механізму кооперативних виплат. В деяких країнах, де кооперативи отримують державну фінансову допомогу, їх уряди дуже ретельно відслідковують «чистоту рядів» кооперативів, унеможливаючи надходження фінансової допомоги не за призначенням. Така місія у нашій країні поки що відсутня, що знижує ефективність контролю за використанням коштів державного та місцевих бюджетів на розвиток кооперації.

Наступна частина дослідження присвячена критичному аналізу сучасної інтерпретації міжнародних принципів кооперації¹ [6, р. 10-11] та намаганням їх лібералізованого трактування у зарубіжних країнах та Україні. Справа в тому, що виклад принципів у редакції МКА носить рекомендаційний характер, не враховує галузевих особливостей кооперативів та загального стану розвитку кооперації в конкретних країнах. Національне законодавство легітимізує та конкретизує трактування міжнародних принципів кооперації, узгоджуючи його з умовами конкретної країни.

Принцип 1. Добровільне і відкрите членство.

«Кооперативи є добровільними організаціями, відкритими для усіх осіб, які можуть використовувати їх послуги і готові взяти на себе всі пов'язані з членством обов'язки без дискримінації за гендерними, соціальним, расовими, політичними або релігійними ознаками».

У сільському господарстві існує особливість, яка продиктована необхідністю кожному бажуючому стати членом кооперативу відповідати певним *кваліфікаційним вимогам* членства. Кооперативи, що створюються, часто ігнорують цей імператив, що унеможливило нормальну роботу підприємства. Йдеться, передусім, про те, що членами кооперативу можуть бути лише сільськогосподарські товаровиробники і тільки ті з них, хто працює за профілем даного кооперативу. Часом можна почути дискусії про надання статусу дійсних членів кооперативу перевізникам, переробникам, торговим посередникам, найманим працівникам кооперативу тощо. Це небезпечна тенденція, що руйнує економічну природу кооперативу. Причина таких вимог полягає в тому, що ступінь ризикованості в маркетингових ланцюгах є найвищим саме на стадії виробництва сировини. Звісно це є підставою для державної фінансової допомоги та надання інших адресних пільг сільгоспвиробникам (наприклад, надання кооперативам статусу неприбутковості). Важлива особливість принципу відкритого членства, що вступ, як й вихід з кооперативу, не є автоматичним і безперешкодним. Наприклад, вийти з кооперативу можна тільки після виконання усіх зобов'язань перед своїм підприємством. Ще одна важлива кваліфікаційна вимога членства – фінансова підтримка кооперативу з боку своїх членів, про що йтиметься у коментарях до інших принципів МКА.

Принцип 2. Демократичний контроль з боку членів.

¹ Оригінальний текст міжнародних кооперативних принципів в авторському перекладі подано в лапках.

«Кооперативи є демократичними організаціями, контрольованими їх членами, які беруть активну участь у розробці політики та прийнятті рішень. Чоловіки і жінки, які виконують функції виборних представників, звітують перед членами кооперативів. У первинних кооперативах члени мають рівне право голосу (один член – один голос); кооперативи на всіх рівнях також організуються на демократичній основі».

Цей принцип чітко регламентує, що демократичний контроль базується на рівномірному голосуванні: один член кооперативу – один голос. Такий підхід передбачено й чинним законодавством України. Проте в країні вже починає точитися дискусія про введення в кооперативах пропорційного голосування, тобто в залежності від вкладеного капіталу. Це пояснюється необхідністю посилення мотивації щодо вкладання капіталу у власний кооператив, а також встановлення більш економічно справедливого ставлення до тих, хто фінансує спільний бізнес. Аргументами на користь пропорційного головування є звернення до досвіду країн, які вже тривалий час це узаконили і широко застосовують. Контраргументом може бути акцентування небезпеки перетворення кооперативу в акціонерне товариство з втратою відомих кооперативних цінностей, що роблять такий бізнес особливо привабливим для малих та середніх за фізичним розміром господарств.

Принцип 3. Участь членів в економічній діяльності.

«Основний капітал кооперативу формується з рівних внесків його членів під демократичним контролем. Хоча б частина такого капіталу є, як правило, загальною власністю кооперативу. Однією з умов членства в кооперативі є відсутність компенсації або обмежений розмір компенсації, що отримується членами від внесеного капіталу. Члени кооперативу виділяють одержуваний прибуток для досягнення однієї або всіх з наступних цілей: розвиток кооперативу, можливо, шляхом створення резервів, хоча б частина яких є неподільною; розподіл доходів серед членів пропорційно їх обороту з кооперативом і підтримка інших видів діяльності, затверджених членами кооперативу».

Цей принцип відображає зразу кілька особливостей кооперативного бізнесу. По-перше, у кооперативі насамперед асоціюється не праця, а капітал. І членство передбачає фінансовий внесок у спільну справу, на основі чого будується індивідуальна відповідальність кожного члена кооперативу. Отже, пайова участь – принципова особливість кооперативної організації. Ставлення до спільної справи визначається умовами і розміром фінансової відповідальності в межах пайової участі. У нашій країні потенційні

кооператори не поспішають брати на себе підприємницький ризик і вкладати власний капітал, хоча для цього існують певні можливості, а саме: прямі інвестиції, цільові індивідуальні позики, оплата продукцією, оренда майна та ін.). Вони часто розраховують на безповоротну державну допомогу, або фінансування за рахунок іноземних проектів технічної (консультативної) допомоги.

Інша особливість цього принципу, яку натепер поки що ігнорують вітчизняні кооперативи, полягає в тому, що частина доходу кооперативу не використовується на заохочення вкладання капіталу, тобто на виплату дивідендів на вкладений капітал. Цьому перешкоджають кілька факторів. По-перше, механізм фінансування власного кооперативу його членами не відпрацьовано, оскільки не передбачено чинним законодавством. По-друге, кооперативи так функціонують, що «вільної» частини доходу просто не існує. Вони швидше використовують зароблені кошти на кооперативні виплати відповідно індивідуальним оборотам своїх членів з кооперативом, підтверджуючи цим статус його неприбутковості. Таким чином, капіталізації кооперативів не відбувається, без чого розширене відтворення бізнесу не є можливим. На тлі існування цієї проблеми усе гучніше лунають заклики на законодавчому рівні переглянути фінансовий механізм кооперативів і, безумовно, не на користь кооперативних цінностей.

Принцип 4. Автономія і незалежність

«Кооперативи – це автономні організації, які діють на основі самопомоги під контролем їх членів. Якщо вони укладають угоди з іншими організаціями, в т. ч. з урядами, або вишукують кошти із зовнішніх джерел, вони роблять це на умовах, що забезпечують демократичний контроль з боку їх членів та збереження автономії кооперативів».

Щодо даного принципу поширені, в основному, три типові випадки втрати кооперативами управлінської та фінансової незалежності. Перший випадок, коли кооператив створюється іноземними проектами технічної допомоги. Такі проекти, зазвичай, забезпечують незначне фінансування кооперативу, але головним чином спрямовують свою увагу на організаційно-управлінські та технологічні питання. Їх кваліфікована допомога викликає певний ентузіазм на місцевому рівні (як потенційних кооператорів, так й адміністрацій), підвищує ділову активність частини сільського населення, сприяє виявленню неформальних лідерів, здатних очолити створення кооперативного підприємства. Але, знову ж проблема з капіталізацією кооперативу – якщо вона і відбувається, то це завдячуючи тим же самим

проектам (можливо у поєднанні з фінансуванням з місцевих бюджетів, або проявам меценатства тощо). Перелому у свідомості членів кооперативу за економічну незалежність і фінансову відповідальність свого бізнесу не настає. По-іншому неможливо пояснити зникнення після закінчення проектів усіх кооперативів (навіть гучно прорекламованих на національному рівні), створених за кошти цих проектів.

Другий випадок – фінансова допомога агрохолдингів, а також інших вітчизняних та міжнародних фінансових структур. В колі інтересів великомасштабного бізнесу часом опиняється взаємодія з місцевим населенням. Наприклад, великому молокопереробному підприємству потрібна регулярна мережа надходження сировини від місцевого населення. Таке підприємство готове створювати і оснащувати необхідними засобами дрібні молочарські кооперативи. Іноді агрохолдинг, який взяв в оренду практично усі земельні паї місцевого населення, фінансово і організаційно підтримує забезпечення його трудової зайнятості. Зазвичай, це підтримка трудомістких галузей овочівництва, плодівництва, ягідництва, тваринництва. Часом сприяння розвитку кооперативного руху, як засобу економічного і соціального засобу населення, додає політичного іміджу великомасштабному агробізнесу. Безумовно, розраховувати на стабільність та прозорість таких стосунків, їх орієнтацію на інтереси сільських громад марно.

Аналогічна ситуація виникає, коли кооперативи створюють навколо великих приватних сільгоспдприємств, навіть фермерських господарств орендного типу. З одного боку, така структура подібна до кооперативу, але з іншого – маленькі господарства як сателіти попадають у повну залежність від нерівного партнера. Отримуючи від нього послуги, вони фактично стають клієнтами місцевого монополізованого ринку збуту продукції або матеріально-технічного постачання. Тому для вітчизняних кооператорів дотримання і збереження принципу автономності та незалежності має життєво важливе значення.

Принцип 5. Освіта, професійна підготовка та інформація.

«Кооперативи забезпечують освіту і професійну підготовку своїх членів, виборних представників, керівників і працівників для того, щоб вони могли ефективно сприяти розвитку їх кооперативів. Вони інформують представників широкої громадськості, передусім молодь і лідерів рухів, про характер і результати кооперації».

Дотримання цього кооперативного принципу уявляється досить проблемним у нашій країні, адже вимагає принципово нової системи поширення знань про сільськогосподарські кооперативи на основі

відповідної безперервної, методично забезпеченої та наступально організованої професійної освітянської діяльності. Вона має охопити як безпосередньо кооператорів, так і найманий персонал їх підприємств. Компетентності потенційних кооператорів слід формувати з урахуванням рівня їх загальної освіти, досвіду роботи, комунікаційних здібностей, звертаючи увагу на роботу з особами, які виявляють організаторські здібності та яких обрали до органів управління кооперативом. Для найманого персоналу освітні завдання повинні суттєво диференціюватися. Це стосується спеціалізованих закладів освіти для підготовки високопрофесійних управлінців (університетська освіта), найманих фахових технологів (середня спеціальна освіта), працівників масових професій (сільська профтехосвіта). Фундаментально важливим є усвідомлення персоналом особливості кооперативу як підприємства, в якому його власники є одночасно його клієнтами. За сучасних методів навчання це краще досягається з використанням інтерактивного навчання, інформаційних технологій, рольових ігор, стажування в успішно діючих кооперативах.

За останні роки в Україні не відбулося помітних змін у налагодженні системи кооперативної освіти, що по суті є нехтуванням відповідного міжнародного принципу кооперації. Прикро, але в освітніх програмах і навчальних планах аграрних університетів поступово зникають відповідні теми і цілі дисципліни, пов'язані з кооперацією, а в деяких вони навіть і не з'являлися. Створення системи кооперативної освіти, активізація наукових досліджень, плідна співпраця з дорадчими службами – це ті ключові умови, що визначатимуть швидкість та незворотність кооперативних процесів в аграрному секторі.

Принцип 6. Співпраця кооперативів.

«Кооперативи з максимальною ефективністю служать інтересам своїх членів і зміцнюють кооперативний рух шляхом спільної роботи в рамках місцевих, національних, регіональних і міжнародних структур».

Не буде помилкою стверджувати, що про це українським кооператорам відомо тільки із зарубіжного досвіду. Хоча в країні ще існують сотні зареєстрованих кооперативів, проте практично усі вони є первинними кооперативними організаціями, тобто кооперативами першого порядку. Їх обране керівництво та найманий управлінський персонал поки недостатньо розуміють, що кооперативна солідарність на основі створення кооперативних об'єднань, формування представницьких організацій, співпраця з іншими видами кооперативів та розбудова кооперативного руху як громадського інституту державотворення не просто потрібна, а є принципово визнаним на

міжнародному рівні імперативом формування ефективної економіки та громадянського суспільства.

Принцип 7. Турбота про суспільство.

«Кооперативи діють на основі схваленої їх членами політики в цілях досягнення сталого розвитку своїх громад».

Натепер цей принцип для кооперативів є лише бажаним вектором прикладання зусиль. Правильніше погодитися, що на даному етапі швидше суспільство дбає про кооперативи, а не кооперативи про суспільство. Проте поодинокі вітчизняні приклади все ж дають підґрунтя сподіватися, що кооперативний сектор на селі має перспективи розвитку, особливо в умовах посилення ролі сільських громад та економічної децентралізації. Кооперативи поступово створюють роботи місця, розвивають торгіву мережу, диверсифікують сільську економіку, піднімають якість життя на селі, роблять сільське життя безпечним і привабливим.

Висновки

1. Доцільність існування та втілення на практиці спеціальних принципів кооперації доведена багаторічним світовим досвідом. Дотримання цих принципів є гарантією забезпечення стабільної життєдіяльності та ефективної роботи кожного кооперативного підприємства. З іншого боку, нехтування або неналежне дотримання кооперативних принципів призводить до втрати переваг кооперації, її привабливості для нових учасників спільних дій, їх бажання обрати саме таку форму ведення свого бізнесу, поєднувати економічну і соціальну місії, притаманні кооперативним структурам. Значення міжнародних принципів кооперації зберігається і навіть зростає в умовах турбулентності світової економіки.

2. Проте кооперативні принципи не носять догматичного характеру. Вони еволюційно розвиваються і періодично уточнюються, віддзеркалюючи нагальні потреби щодо уніфікованості та гнучкості кооперативної ідеї. Дослідниками кооперації та кооперативними ідеологами допускається можливість навіть їх лібералізації з метою пристосування до певних умов та ситуацій, що виникають в окремих країнах. Головне при цьому не відійти від кооперативної ідеології та не викривити суть економічної природи кооперативної організації, зберегти її переваги та привабливість для потенційних учасників.

3. Серед вітчизняних науковців та кооператорів-практиків ще недостатньо ведеться дискусій щодо особливостей інтерпретації та прикладних можливостей кооперативних принципів. Ознаками цієї проблемної ситуації виступають факти недотримання міжнародних кооперативних принципів окремими новоствореними структурами, що

робить їх діяльність або низько ефективною, або зовсім неможливою. Особливо це стосується кваліфікаційних вимог до членства, обов'язку підтримувати свій кооператив фінансово, забезпечувати капіталізацію спільного підприємства. Тривожними є пропозиції навіть відмовитися від певних кооперативних принципів, наприклад, пов'язаних з демократичним управлінням, пайовою участю кооператорів, збереженням автономності і фінансової незалежності. Неможна визнати задовільним дотримання таких принципів, як освіта, співпраця кооперативів та турбота про суспільство. Отже, збереження і виконання принципів кооперації залишається злободенною проблемою на майбутнє.

Список використаних джерел

1. *Webster's Ninth New College Dictionary*. Merriam-Webster Inc., Springfield, MS, 1985. 1562 p.
2. Чаянов В. А. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М.: Наука, 1991. 455 с.
3. Barton, David G. 1989. «1. What is cooperative? 2. Principles». *Cooperatives in Agriculture*. Edited by David Cobia. Englewood Cliff, New Jersey: Prentice Hall. P. 1–34.
4. Münkner, Hans-H. 1981. *Co-operative Principles and Co-operative Law*. 4th Reprint. Institut für Kooperation in Entwicklungsländern, Marburg/Lahn.
5. Emelianoff, Ivan V. 1948 (Reprinted 1995). *Economic Theory of Cooperation: Economic Structure of Cooperative Organizations*. Davis, CA: University of California.
6. International Cooperative Alliance (ICA). 1995. *Making Membership Meaningful. Participatory Democracy in Co-operatives*. Saskatoon, Saskatchewan, Canada: Centre for the Study of Co-operatives, University of Saskatchewan. P.10–11.